

18-20. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Dağlardan Düzlüklere Yerleşme*

Natalya Volkova**

Çev. Murat Topçu-Papşu

Özet

18-20. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da dağlık bölgelerden düzlüklere yerleşme yazılı kaynaklardan ve alan çalışması materyallerinden izlenebilen bir olgudur. Dağlardan düzlüklere göçün başlıca nedeni toprak yetersizliğidir. 19. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da toprak sorununun çözümüne yönelik uygulamalar (ova köylerine ait toprakların dağlardan gelenlere verilmesi) Osetlerin, Karaçayların, Çeçen ve İnguşların büyük ölçüde düzlüklere yerleşmesine yol açmıştır. Sulama sisteminin gelişmesi ve yoğun kentleşme de sonraki dönemlerde göçü teşvik eden etkenler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kafkasya, göç, Dağıstan, Oset, Çeçen, Karaçay

Migrations from the Mountains to Plains in the North Caucasus in The XVIII—XX Centuries

Abstract

The migrations of the inhabitants of the North Caucasus mountain belt to the plains that characterize the whole history of North Caucasian peoples, are traced back on the basis of written sources and field data. The main cause of migration from mountains to the plains was the need of land of the mountaineers. The solution of the land tenure problem of the peoples of the North Caucasus in the nineteen-twenties (the distribution of land strips from the plain villages among mountaineers) led to the extensive migration to the plains of the Ossetians, Ingushes and Karachais. In the later periods migrations

---

* Bu makale Sovetskaya Etnografiya dergisinin 2. sayısında (1971, s. 38-47) yayınlanmıştır.

** Natalya Georgiyevna Volkova (1931-1997). Önde gelen Kafkasya uzmanlarından biri olan yazarın tarih-etnografya konularıyla ilgili çok sayıda çalışması vardır. Kafkasya'nın etnik tarihinin araştırılmasına büyük katkıda bulunan Volkova'nın araştırmaları sayesinde Kafkasya'nın etnonimleri, yerli halkların etnik sınırları, nüfusları ve dağılımları incelenmiş, Kuzey Kafkasya'nın etnik yapısının oluşumunun temel aşamaları, etno-kültürel süreçlerin özellikleri yeniden yapılandırılmıştır. (ç.n.)

from the mountains to the plains were stimulated mainly by the development of irrigation and intensive urbanisation processes.

Keywords: *North Caucasia, migration, Daghestan, Ossetian, Chechen, Karachai*

Kuzey Kafkasya'nın Karaçay, Balkarya, Osetya, İnguşetya, Çeçenya ve Dağıstan bölgelerini kaplayan dağlık şeridi, Kafkas Dağları ve onun kolları boyunca kuzeybatıdan güneydoğuya uzanır. 1882 yılı ekonomik araştırma verilerine göre bu bölgelerde (Dağıstan hariç) dağlar 657.748 desyatın* alanı kaplıyordu. Bununla birlikte, sadece 5445 desyatın büyüklüğünde arazi, yani alanın % 1'den azı tarım için uygundu. Dağlarda yaşayanların kısıtlı toprağa dayalı ekonomisi genellikle bir aileye bütün yıl yetecek tahıl sağlamıyordu, bu da dağlardaki halkı tahıl ova sakinlerinden almak zorunda bırakıyordu.

Kuzey Kafkasya için bu durum bütün tarihi dönemlerde geçerliydi. 19. yüzyıl başında görgü tanıkları şunu belirtiyordu: "Avarya'da toprak genelde taşlık, tahıl ekme için toprağı işlemek çok emek gerektiriyor. Elde edilen de, satmak bir yana, halkı beslemeye bile yetmiyor" (Buşuyev ve Magomadov 128). 1890'ların sonunda Kuzey Kafkasya'da seyahat eden K.F. Gan, "Karaçayların yaşadığı topraklar ... dik taşlık yamaçlar. Uygun her karış toprağa arpa ekilmiş, o da ancak 2,5 ay yetiyor. Bu yüzden Karaçaylar tahıl düzlükteki Kazak köylerinden satın almak zorunda kalıyorlar" diye yazıyor (Gan 52). Balkarlarda toprak parçalarını ölçmek için *ayak-uzun*, *taşorun* (bir taşlık yer) gibi ölçüler vardı (Krikunova 125). Kişi başına düşen toprak çok azdı. 1907-1908 yıllarında bu pay Nalçik okrugunda 0,2, dağlık İnguşetya'da 0,3, Karaçay'da ve dağlık Osetya'da 0,4 desyatindi. Fakat ortalama rakamların ardında toplumun değişik katmanlarının çok farklı toprak sahipliği tablosu gizliydi. Örneğin, Osetlerin Dargav topluluğunda (Tagaurlar) toprağı olmayanlar nüfusun % 13,1'ini oluşturuyordu. Nüfusun % 13'ü 300-600 sajen kare*, % 8,1'i 900 sajen kare toprağa sahipti.¹ Toplum üyelerinin ancak % 2,1'inin 2'şer desyatın toprağı

---

* Desyatın: 1093 hektara eşit eski Rus alan ölçüsü. (ç.n.)

* Saje kare - 4.55225 metre kareye eşit eski Rus alan ölçüsü (ç.n.)

¹ 1882 yılında yapılan Kuzey Kafkasya'nın dağlık şeridinin ekonomik araştırması verilerine göre hesaplanmıştır (Bkz. Tsentralny gos. arhiv Çeçeno-İnguşskoy ASSR (TSGA ÇİASSR), f. 32, op. 1, d. 204, ll. 77—80).

vardı. Yine de Tagaurlar Osetya’nın diğer topluluklarının sakinlerinden daha fazla toprağa sahip sayılıyorlardı (Kaloyev 61).

1907 yılında 2’nci Devlet Duması Terek oblasti vekili T. Eldarhanov “akılcı olmayan ekonomi, kölece emek, insanın sert dağlık doğayla ümitsiz mücadelesi ve sonucunda mısır ya da arpayla yarı aç varlığını sürdürme” olarak ifade ettiği özellikleri dağlık şerit için karakteristik sayıyordu. (Şaipov 32). Kuzey Kafkasya’nın dağlık bölgelerinde toprak sorunu aşırı yüksek nüfus oranı da yaratıyordu. Abramov komisyonunun belgelerine göre 1907-1908 yıllarında yüksek nüfus oranı Balkarlarda % 67, Osetlerde % 88, İnguşlarda % 89, Çeçenlerde % 90’ı buluyordu. Nüfusun bu kısmının çalışmaya başka yerlere gitmek ya da düzlüğe yerleşmek zorunda kalmasının nedeni anlaşılmaktadır.

20. yüzyıl başına ait istatistik verileri mevsimlik işçi sayısı ile işlenebilir toprak ölçüsünün birbirine bağlı olduğunu gösteriyor. Örneğin, Dağıstan’da en az sayıda mevsimlik işçi (3,8 bin kişi), kişi başına düşen ekilebilir ortalama toprak payının 0,36 desyatın olduğu Kaytag-Tabasaran okrugunda kayıtlıydı. En büyük mevsimlik işçi sayısı Samur (23,2 bin kişi), Gunib (16 bin kişi), Kazikumuh (12,1 bin kişi) ve Andi (9,4 bin kişi) okruglarına düşüyordu. Ekilebilir arazinin ölçüsü burada ancak 0,14-0,15 desyatın tutuyordu (Haşayev 107).

Toprak azlığı dağlıların düzlüğe yerleşmesinin temel sebebiydi. Dağlardan düzlüğe en yoğun yerleşme süreci 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın ilk yarısında yaşandı. Osetlerde ve İnguşlarda bu süreç Mozdok (1763) ve Vladikavkaz (1784) adlı Rus kalelerinin, aynı şekilde Terek nehri boyunca dağlardan gelen nüfusun yerleştiği bazı köylerin kurulmasıyla bağlantılıydı (Butkov 13). Osetler yoğun şekilde Mozdok’a ve çevresine yerleşti. 1764 yılında burada dağlardan gelip yerleşmiş 200’den fazla Oset yaşıyordu. Dağlardan gelen Osetler Vladikavkaz çevresine de kendi köylerini kurdular ve “engin arazileri işlediler” (Butkov 195).

18 yüzyıl sonu ve 19 yüzyıl başına ait belgelerde düzlükte, Terek ve Kambeleyevka nehirlerinin havzasında Zaur ve Timurkovo adlı İnguş köyleri, aynı şekilde Mozdok’tan Tiflis’e giden yolda “Kumbuley nehrinden Zurov’a kadar... Ahlo köyleri” bulunduğu belirtiliyor.² 1772

---

² AKAK, t. II, Tiflis, 1868, s. 221; AKAK, t. IV, s. 805, 902.

yılında Karabulakların* bir kısmı düzlüğe; Karasu-Yandır boğazına, Osay nehrine, onun Sunja'ya karıştığı yere yerleşti (Butkov 303). Aynı süreç Çeçenler arasında da yaşandı. Aldı köyü 1778 yılında Sunja nehrine doğru ilerledi, 1779 yılında Gehililer Terek'te Naurskaya stanitsasının karşısına yerleştiler. 1783 yılında da Terek ve Sunja arasında "Greben ve Mozdok stanitsaları karşısında" yeni Çeçen yerleşimleri ortaya çıktı³ (Butkov 122, 258-260).

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mozdok ve Vladikavkaz çevresindeki düzlüklere Osetler yerleşmeye devam etti (Larina 79) (AKAK (Aktı Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissii) 603). Örneğin, Kurgosov ailesi 1802 yılında Mozdok yakınında Çernoyarskoye köyünü kurdu. 1804 ve 1811 yıllarında da Mozdok'a Oset aileler yerleştiler. 1813 yılında dağlardan gelen yerleşimciler Novo-Osetinovskoye köyünü kurdular (Kaloyev 59-63). Vladikavkaz'dan 7 verst mesafedeki Çernaya deresi yakınında tarımla uğraşan 780 Allagir ailesi 1809 yılında Rus yönetiminden bu bölgede yerleşmelerine izin verilmesini istediler. Uruh nehri boyunca yaşayan 266 kişilik Oset grubu da 1810 yılında Terek nehrine yerleşti. Aynı yıl düzlüğe 269 Digor daha yerleşti.⁴ Osetlerin dağlardan göçü 1820'li yıllarda, Aleksey P. Yermolov tarafından Vladikavkaz ovasının dört Oset topluluğuna paylaştırılmasından sonra daha da arttı (Kaloyev 59, 60). Bu yıllarda Kurtatılı Osetlerin ilk yerleşimleri olan Suadag ve Fiag köyleri kuruldu (Kaloyev 60). 1824'te Allagirli Osetlerin Ardon ve Salugardon adlı yerleşimleri kuruldu. Bu yerleşimlerin nüfusu sürekli arttı ve 1864 yılında 2 bin kişinin üzerine çıktı.⁵ 1820'lerin ortalarında Gizeldon nehrine birkaç Tagaur ailesi yerleşti, 2-3 yıl sonra da burada diğer dağ topluluklarından Osetler Zaroyev-aul, Mamsurov-aul, Tegov-aul, Kanukov-aul ve Konduhovski

---

* Karabulaklar 19. yüzyıl Rus literatüründe Çeçenlerden ve İnguşlardan ayrı tutulan bir topluluktur. Bugünkü Çeçenistan ve İnguşetya sınırları içinde bulunan Assa ve Fortanga nehirlerinin yukarı kesimlerinde yaşıyorlardı. 1860'larda hemen hemen tamamı Osmanlı topraklarına yerleşti. (ç.n.)

³ Vaynahların ovaya yerleşmesiyle ilgili bkz.: N.G. Volkova, O pereselenii çeçentsev i inguşev v pervoy polovine XIX v., «*İzv. Çeçeno-İnguşskogo nauçno-issled. in-ta*», T. VII, vıp. 1, Grozni, 1966.

⁴ AKAK, t. IV, s. 456, 460, 464.

⁵ TSGA ÇİASSR (Tsentralniy gosudarstvenniy arhiv Çeçeno-İnguşetskaya ASSR), f. 32, op. I, d. 72, l. 22.

adlarında beş köy kurdular. Bu köyler 1858 yılında Gizel adı altında tek bir köy olarak birleşti.⁶

İnguşların Nazran çevresindeki düzlüğe yerleşmesinin başlangıcı da 1810-1811 yıllarına uzanmaktadır. Targim köyünden birkaç İnguş ailesi, dağlık İnguşetya'nın Hamhoy ve Tsoroy topluluklarından aileler Bazorkino, Pliyevo, Nasır-Kort vd. köyleri kurarak buraya yerleştiler.⁷ Nazran'a Çeçenler ve Karabalaklar da yerleştiler. Birbirine yakın köylerin karışık etnik yapısı bunu gösteriyor. Nazran'dan 3 verst uzaklıktaki Yenderskoye köyünde 500 civarında İnguş, Çeçen ve Karabalak birlikte yaşıyordu.⁸

Dağıstan'ın düzlük köylerinin karışık etnik yapısı da bazı Dağıstan *tohumlarının** ovaya yerleştiğini gösteriyor. Örneğin, 19. yüzyılda Avar köyü Çirkey'de, çeşitli zamanlarda Avar ve Lak bölgelerinin değişik yerlerinden gelen 6 *tohum* bulunuyordu (Haşayev 223). 1860'lara ait bir belgede "Bu Dağlılar bundan 160 yıl önce Avarya'nın değişik yerlerinden çıktılar, Sulak nehrinin sol tarafında yer seçtiler ve bir zamanlar Andreyev prenslerine ait olan toprağa yerleştiler.." denmektedir (Bahtamov). Nijni Cungutay köyünde Avar köyü Teletl'den gelen yerleşimcilerin yaşadığı Teletl mahallesi vardır (Haşayev 223). Çir-Yurt ve Şabluh'ta Burtunay, Şabluh, Miatlı, Çidi vd. Avar köylerinden gelen *tohumlar*, aynı şekilde Bagulal yerleşimcilerinden ortaya çıkan Bagulazul *tohumu* kaydedilmiştir (Haşayev 222) (Gacıyeva 197). 19. yüzyılın ilk yarısında Lezgi ve Lak topraklarının dahil olduğu Küre hanlığında, Lak aileleri, keza bütün halinde *tohumlar* sıklıkla düzlükteki Lezgi yerleşim yerlerine geçtiler (Gaydarov 195). Bu yer değiştirmelerin temel nedeni Lak dağlarındaki toprak azlığıydı.

Dağlardan düzlüğe yerleşme süreci Dağıstan söylenceleri tarafından da destekleniyor. Örneğin, Enderi köyünde 19. yüzyıl sonunda Guen-aul mahallesi vardı. Söylenceye göre sakinleri İçkerya'dan, Çeçen köyü Guni'den gelmişlerdi (Semyonov 236). Tarihi söylenceler, Aksay köyü sakinlerinin bir kısmının Avarya'nın ve Çeçenya'nın düzlük yerlerinden

⁶ Seleniye Gizel (ili Kizilka) Terskoy oblasti Vladikavkazskogo okruga, SMOMPK, vıp. XVI, Tiflis, 1893, s. 1.

⁷ AKAK, t. IV, s. 830, 894, 902; t. VI, ç. 1, Tiflis, 1874, s. 387; t. VIII, Tiflis, 1879, s. 669

⁸ AKAK," t. IV, s. 902.

* Tohum: Bazı Dağıstan halklarında (ve farklılıklarıyla Çeçen-İnguşlarda) soy topluluğu, klan (ç.n.)

olduğunu söylüyor (Semyonov 239). Benzer birçok örnek verilebilir, ancak söylencelerde kaydedilen olaylar belirli bir zamanı her zaman doğru belirlememizi sağlamaz.

Düzlüğe yerleşme 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam etti. 1880'lerde dağlı Osetlerde yaşanan bu süreç şöyle anlatılıyor: "Dağlardan düzlüğe yerleşme en kolay şu şekilde gerçekleşir. Dağlı, düzlük sakinlerinden bir aileden gelin alır ve geçici olarak eşinin akrabalarının yanına yerleşir. Köyde bir iki yıl geçirdikten ve konukseverlik geleneğinden yararlandıktan sonra, hiçbir açıklamaya gerek olmadan eşinin akrabaları içinmiş gibi boş bir arazide kendine ev yapar, sonra da ailesini yeni yaptığı eve taşır ve buraya nihai olarak yerleşir..." Bir süre sonra "...yerleşimciler toplumun önüne çıkıp ortak topraklardan kendilerine pay isterler."⁹

Terek oblasti komutanının 1880 yılı raporunda, Oset Dargav topluluğu sakinlerinin (Hristiyanlar) durumu bildiriliyordu: "... 45 hane, son haddinde toprak yetersizliği çektiğinden ve tahıl satın almadan ailelerini besleme imkanları olmadığından, geçen yıl kendileri için satın alma yoluyla Uruh nehrinin sol tarafında Kabardeylerden (poruçik İslam ve yunker Elmurza Anzorokov'dan) ... topraksız Digorlar ve *hehesler** için ayrılmış araziye bitişik 612 desyatin büyüklüğünde toprak aldılar."¹⁰ 119 hane Digor ve *hehes* bu yıllarda bu yerleşim yerinden 2 verst mesafede kendi yerleşimlerini kurdular; diğer kısmı düzlük Osetya'ya Volno-Hristianovskoye ve Volno-Magometanovskoye köylerine nakledildi.¹¹ Digorya sakinlerinin bir kısmı, Kabardey beylerinden toprak satın alarak Lesken köyünün aşağı mahallesine yerleştiler.¹²

Karaçay'da 1861 reformundan sonra topraksız köylüler dağ önünde yeni köyler kurdular. Örneğin, Kart-Curt, Uçkulan ve Hurzuk köylerinden topraksız Karaçaylar ve serbest kalan köleler Daut nehri ağzından onun ortalarına kadar olan yukarıdaki topraklara yerleştiler.¹³ 1868 yılında

---

⁹ TSGA ÇİASSR (Tsentralnyy gosudarstvennyy arhiv Çeçeno-İnguşetskaya ASSR), f. 32, op. 1, d. 204, l. 102.

* Hehes (Çer.): Yabancı soylu, dışarıdan gelen. (ç.n.)

¹⁰ A.y.; TSGA SOASSR (Tsentralnyy gosudarstvennyy arhiv Severo-Osetinskoy ASSR, f. 12, op. 2, d. 445, l. 20.

¹¹ A.y., l. 4, 12, 21.

¹² TSGAOR (Tsentralnyy gosudarstvennyy arhiv Oktyabrskoy revolyutsii i sotsialistiçeskogo stroitelstva), f. 1235, op. 119, d. 36, l. 25.

¹³ GAKK, f. 774, op. 1, d. 124, l. 142 ob.

kadar bu bölgenin sakinleri, Büyük Karaçay'ın bu üç köyünden sayılıyordu. Ancak 1868 baharında Daut ve Cazlık adlarında iki ayrı yerleşim kuruldu.¹⁴ 1867 sonbaharından itibaren Karaçaylar Teberda nehrinin sağ tarafına da yerleşmeye başladılar. Buraya ilk önce dört hane yerleşti, 1868 baharında ise artık 100 kadar hane vardı.¹⁵ Serbest kalan ve genellikle sadece ekip biçmek için değil, ev yapmak için de toprağı olmayan Karaçay köylüleri Mara nehrinin sağ tarafına yerleştiler. Bu yıllarda dağlardan Kuban nehrindeki Kamenny Most yanındaki köylere yerleşenlerin sayısı arttı.¹⁶

Bu şekilde, 1867-1868 yıllarında mevcut üç Karaçay köyü (Kart-Curt, Uçkulan ve Huzruk) dışında üç köy daha (Daut, Cazlık, Teberdinskoye) ve ikisi Mara, biri de Kuban nehrinde olmak üzere üç küçük çiftlik (hutor) kuruldu. Yerel yönetimin verilerine göre, 1868 yılında Karaçayların nüfusu 15,2 bin kişiydi.¹⁷ Dağ köyleri Kart-Curt, Uçkulan ve Hurzuk'ta 13,3 bin kişi, yeni kurulanlarda 1,9 bin kişi yaşıyordu.

Kölelik reformundan sonra düzlüğe Balkarlar da yerleşti. 1873-1876 yıllarında Balkar topluluklarının sakinlerinden topraksız 458 hane düzlükte iki yeni köy (Kaşkatakav ve Gundelen) kurdular, birkaç Balkar aile de Hasaut köyüne yerleşti.¹⁸ (Kol.avt. 95).

Sovyet iktidarının kurulmasına kadar Kuzey Kafkasya'da dağlık bölge sakinlerinin toprak sorunu, düzlüğe yerleşmeler sonucu sayılarında bir miktar azalma olmasına rağmen, son derece sancılı kalmıştı. Kişi başına düşen sürülebilir toprak payı ortalaması 1920 yılında bazı dağlık rayonlarda büyüktü: Nalçik ve Nazran okruglarında 0,1, Vladikavkaz okrugunda 0,2 desyatin. Dağların arazinin hemen hemen % 35'ini kapladığı Dağıstan'da elverişli topraklarda yüksek nüfus yoğunluğu gözleniyordu. Örneğin, Dargi ve Lak okruglarında 1926-1927 yıllarında nüfus yoğunluğu, 100 hektar elverişli toprakta 119 (Dargi) ve 134 (Lak) kişiye, Küre okrugunda 54 kişiye ulaşıyordu.¹⁹ 1920'li yıllarda birçok dağlık bölge sakini toprak azlığından mevsimlik işlere gidiyordu. Bunların sayısı Dağıstan'da 1928-1929 yıllarında, çoğunluğu Ahtın (%)

---

¹⁴ A.y., l. 114 ob., 143.

¹⁵ GAKK, f. 774, op. 2, d. 116, l. 75, ob.; d. 124, l. 138 ob., 142.

¹⁶ A.y., l. 139 ob.

¹⁷ GAKK, f. 774, op. 1, d. 124, l. 143.

¹⁸ TSGA ÇİASSR, f. 32, op. 1, d. 204, l. 64 ob.

¹⁹ Journ. «Planovoye hozyaystvo Dagestana», 1928, № 1-2, s. 2; Sb. «Rayonirovaniy Dagestan», 1930, s. 7.

28,7) ve Lak (% 23,4) rayonlarından olmak üzere yaklaşık 34 bin kişiyi buluyordu.²⁰ Alagir, Digor ve Tagaur Oset topluluklarından birçok kişi, hemen hiç sürülebilir toprakları olmadığından, aynı şekilde ek geçim kaynakları aramak zorunda kalıyorlardı. Düzlüğe inmek (Osetya sınırları içinde ovalar artık tamamen dolmuştu ve toprak rezervleri yüksek değildi), küçük toprak parçaları kiralamak ve satın almak,²¹ ova köylerinde ırgatlık yapmak ya da kendi bölgelerinin dışına çalışmaya gitmek dışında seçenekleri yoktu. 1920'li yıllarda Güney Osetya'dan ve diğer yerlerden gelen sığınmacılara toprak verilmesi durumu daha da ağırlaştırdı.²² Diğer bölgelerde de tablo hemen hemen aynıydı.

Sovyet iktidarının önünde Kuzey Kafkasya'da büyük bir toprak reformu yapılması zorunluluğu vardı, ki bu da 1926-1928 yıllarında gerçekleşti. Sovyet iktidarının ilk aylarından itibaren topraksız dağlık bölge sakinleri kendiliğinden düzlüğe yerleşmeye başladığından, 1920 yılında yerli nüfusa geçici toprak sağlanmasına yönelik tedbirler alındı. Özel mülk olan toprakların dağıtılmasının yanı sıra, toprak bakımından daha zengin olan bölgelerden ve köylerden de toprak alındı. Örneğin, Kabardey'in ve Terek okruguna bağlı Pyatigorsk rayonunun bazı ova toprakları Karaçay'a verildi. 1922-1923 yıllarında Kizlyar okrugunun büyük kısmı ve Açikulak rayonu Dağıstan ÖSSC'ye dahil edildi.

Toprak reformunun Kuzey Kafkasya özerk birimlerindeki uygulaması dağlık bölge sakinlerinin ovaya yerleşmesiyle bağlantılıydı. Buna bağlı göç süreçleri yoğun olarak 1920-1930'lu yıllarda yaşandı ve bir dizi yeni yerleşimin kurulması sonucunu doğurdu. Örneğin, Kuzey Osetya'da 1920'li yıllarda ovada Farn (Dargav, Saniban, Kobanek boğazlarının sakinleri), Nart (Kurtatı yerleşimcileri), Alagir vadisi sakinlerince kurulan Krasnogor vd. köyler ortaya çıktı.²³ Güney Osetya'dan gelen yerleşimciler Nogir, Kosta, im. Kirova köylerini kurdular.

---

²⁰ Sb. «Rayonirovanniy Dagestan», 1930, s. 10.

²¹ Devrimden önce Osetler Kabardey'de yaklaşık 38 bin desyatın toprak kiraliyordu. Bkz.: Tsentralniy gosudarstvenniy arhiv narodnogo hozyaystva SSSR (TSGANH SSSR), f. 478, op. 61, d. 198, l. 51; Kizlyar okrugunda kışlık otlaklar, Kuban oblastındaki topraklar v.b. (TSGA SOASSR, f. R-97, op. 1, d. 338, l. 75).

²² TSGANH SSSR, f. 478, op. 61, d. 198, l. 51.

²³ TSGA SOASSR, f. R-97, op. 1, d. 21, ll. 30 ob., 34; TSGANH SSSR, f. 478, op. 61, d. 198, l. 52.

Çeçen ve İnguşların toprak sorununa bağılı olarak, Dağılı Cumhuriyeti Merkezi Yürütme Komitesi’nin 25 Mart 1923 tarihli kararıyla Sunjenskaya, Akiyurtovskaya, Tarskaya, Feldmarşalskaya, Yermolovskaya, Mihaylovskaya, Samaşkinskaya, Kohanovskaya ve Zakan-yurtovskaya stanitsalarının toprakları Çeçen-İnguşetya’nın yerli nüfusuna verildi.²⁴ 1920-1924 yıllarında bu topraklarda yeni köyler ve küçük çiftlikler kuruldu (Tauzen-yurt, Ahki-yurt, Galgay, Anguş, Şolhi, Alhaste, Nijni Cerah köyleri ve Dlinnaya Dolina, Keskem, Çernoreçenski, Yandiyeva, Patiyeva, Tsoroyeva vd. çiftlikler). Buralara dağılık İnguşetya’nın Tsoroy, Hamhoy, Cerah ve Metshal topluluklarından gelenler yerleşti.²⁵

Yukarıda belirtildiğı gibi, topraksız Çeçenlerin ovada yerleşmesi, kısmen 1920’li yıllarda bazı stanitsaların topraklarının onlara verilmesi yoluyla gerçekleşti. 1926 yılında Samaşki’de, Zakan-yurt’ta ve eski Mihaylovskaya stanitsasında üç yeni yerleşim daha kuruldu. Buraya ortak tarım yapmaya karar veren 450 dağılık bölge sakini yerleşti.²⁶ Onları Alhan-yurt sakinleri izledi; onlar da yeni ortaklığa kendilerinin de dahil edilmesi ve yeni yerleşimlerin yakınında toprak verilmesi isteğıyle başvuruda bulundular.²⁷ En büyük göç Nojay-yurt okrugı sakinlerinin Çeçenya’nın Gudermes okruguna ve Dağıstan’ın Hasav-yurt okrugunun Terek boyu topraklarına, özellikle “Auho Çeçenlerinin topraklarına” yerleşmesiydi. 1923-1926 yıllarında bu topraklara 2,8 bin kişi yerleşti.²⁸

Ancak, dağılık bölge sakinlerinin bir kısmının ovaya yerleşmesine rağmen, 1930’ların sonunda Çeçenya’da toprak sorunu tamamiyle çözülmemişti. Dağlarda ve ovada ekilebilir alanların karşılaştırılması, dağılık kısmın zayıf toprak sahipliğini gösteriyor (ovada 100 kişiye 924 hektar düşerken, dağlarda 132 hektar).²⁹ Toprağın sulanabilir hale gelmesi, Alhan-yurt vadisinde, sadece Çeçenya’nın değil, İnguşetya ve Osetya’nın dağılık sakinlerinin önemli bir kısmının daha sonraki yerleşimi için gerekli toprak rezervini yarattı.

---

²⁴ Gos. arhiv Rostovskoy oblasti, f. R-2607, op. 1, d. 24, l. 58 ob.

²⁵ TSGA ÇİASSR, f. R-138, op. 1, d. 100, l. 10 ob.; d. 110, l. 68; d. 72, l. 12 ob.

²⁶ Gaz. «Groznenkiy raboçiy», 1926, № 268.

²⁷ Aynı yerde.

²⁸ TSGA ÇİASSR, f. 125, op. 1, d. 4, l. 9 ob.

²⁹ Aynı yerde, d. 5. l. 22.

Karaçay-Çerkes'in kuzeybatı kısmında, 1921-1923 yıllarında yapılan ön toprak düzenlemesi çalışmalarının sonucunda, Urup nehri boyunca ve Batalpaşa okruğu topraklarında yeni yerleşimler kuruldu.³⁰ 1924-1925 yıllarında Morh köyü, Kuma nehri havzasında Uçkeken, Tereze, Kızıl-Pokun yerleşimleri ortaya çıktı; buralarda toplam 500 hane nüfus yaşıyordu.³¹ Humara okrugunun kuzey kısmında El-Tarkaç, 200 hanelik Sarı-Tüz, Aksaut nehrinin yukarılarında Krasnyı Karaçay köyü (167 hane), Kiçi-Balık mevkiinde aynı adlı köy kuruldu; Hurzuk ve Shavat köyleri sakinlerinin bir kısmı oraya geçti.³²

Sonraki yıllarda Büyük Karaçay sakinlerince düzlük ve dağ önü topraklarında Dausuz, Kumış, Kızıl-Kala, Kafar-Başı, Kobu-Başı vd. köyler kuruldu.³³ 1928-1929 yıllarında, Humarinskoye köyüne Kamennomostskoye köyünden, Sarı-Tüz köyüne de Cazlık köyünden gelen Karaçaylar yerleşti.³⁴ Sadece 1928 yılında dağlardan düzlüğe yerleşen Karaçaylar toplam 700 haneydi.³⁵ Kollektifleştirme döneminde düzlüğe yerleşme hızı azaldı, fakat mekanize tarım organizasyonu için bazı durumlarda dağlık yerleşim yerlerinden bütün halinde kolhozlar göç ettiler. Örneğin, 1933 yılında Hurzuk köyünden bir kolhoz düzlükteki Kumış'a göç etti.³⁶

Toprak reformu kapsamında yürütülen çalışmalara bağlı olarak 1928-1929 yıllarında Çerkes Özerk Bölgesi'nde dağlık Elbrus okrugunun güney kısmında toprak yetersizliği ortaya çıktı. Bu yüzden Kasayevskoye, Loov-Zelençukskoye, Biberdovskoye, Hahandukovskoye köylerinin 1700'den fazla sakini, kuzeydeki düzlükte bulunan boş topraklara yerleştirildi.³⁷ Biberdovskoye ve Loov-Zelençukskoye köylerinden yerleşimciler (400'den fazla kişi) Novo-Abazinskoye köyünü kurdular. Hahandukovskoye köyünün 239 sakini Novo-Humarinskoye

---

³⁰ Arhiv KÇAO (Arhiv Karaçayevı-Çerkesskoy avtonomnoy oblasti), f. R-288, op. 1, d. 3, l. 77, 78.

³¹ Aynı yerde, f. 316, op. 1, d. 4, l. 78; R-317, op. 1, d. 86, l. 60 ob.

³² TSGANH SSSR, f. 478, op. 59, d. 39, l. 186 ob.; d. 666, l. 30; f. 478, op. 55, d. 64, l. 64.

³³ Arhiv KÇAO, f. R-307, op. 1, d. 94, ll. 21, 42, 49, 70; f. R-317, op. 1, d. 28, l. 27.

³⁴ Aynı yerde, f. R-307, op. 1, d. 94, l. 67.

³⁵ Aynı yerde, d. 98, l. 31.

³⁶ Aynı yerde, d. 106, l. 8.

³⁷ Arhiv KÇAO, f. R-316, op. 1, d. 4, ll. 458, 460.

köyüne yerleşti. Loov-Zelençukskoye köyünden yerleşimciler Malo-Abazinskoye köyünü kurdular vb.³⁸ Karaçay-Çerkes bölgesinde Karaçaylar ve Çerkesler dışında ovaya 1920'lerin başında Maruho-Estonskoye köyünden Estonların, Hasaut_Greçeskoeye köyünden Rumların ve Georgiyevskoye köyünden Osetlerin bir kısmı yerleşti; Novo-Estonskoye, Novo-Georgiyevskoye ve Sparta yerleşimlerini kurdular.³⁹

Dağıstan'da 1920-1922'lerde artık dağlık bölge sakinlerinin ovaya, en başta da Hasavyurt ve Mahaçkala okruglarına kendiliğinden yerleşmesi sonucu 18 küçük yerleşim ortaya çıktı.⁴⁰ (Kirillov 60-62). Kesin olmayan verilere göre 1924 yılına kadar kendiliğinden 57 köy kuruldu (Tablo 1).

Tablo 1
Dağıstan'da Düzlükte Yeni Kurulan Köylerin Etnik Yapısı (1924'ten önce)*

Okruglar	Köy	Çiftlik Evi			
		Çeçen	Kumuk	Rus ve Ukraynalı	Toplam
Hasavyurt	19	111	274	50	435
Mahaçkala	19	-	362	33	395
Kızılyar	12	-	-	345	345
Küre	5	-	55	-	55
Derbent	2	-	18	-	18
	57	111	709	428	1248

* A.S. Kirillov'un kitabındaki verilere göre, s. 60, 62

Bundan başka, Dağıstan'ın yetkili makamlarının planlarına göre 26 köy daha kuruldu; bunlarda 1928 yılında 422 hane Dargi, 119 hane Andi, 83 hane Avar, 65 hane Lezgi, 50 hane Lak olmak üzere toplam 1623 hane yaşıyordu. Mahaçkala okrugunda Leninkent (33 hane), Samurkent (80 hane), esas olarak Kumuklarla meskun Ahundovka (46 hane), Batrak (20 hane); Hasavyurt okrugunda, Andi okrugundan gelenlerle Enderi köyünün yakınlarında Kokrek köyü (126 hane); Aktaş

³⁸ Aynı yerde, f. R-316, op. 1, d. 4, ll. 458, 460.

³⁹ Aynı yerde, f. R-307, op. 1, d. 98, l. 81; f. R-288, op. 1, d. 3, l. 79.

⁴⁰ Gaz. «Krasnyy Dagestan», 1925, № 84.

nehinde Aktaşevski, Kaytag-Tabasaran okrugunda Uçavlak (54 hane) köyleri kuruldu (Kirillov 91) (Tercanyan 40-41).

1925 yılında toprağı olmayan Avarlar, Avar okrugundan Gergent-Tala bölgesine yerleştiler.⁴¹ Derbent rayonunun Mamay-Kutan bölgesine Urahi köyünden 60 hane topraksız Dargi yerleşti. Bu dağ köyünün sakinleri 1921 yılından itibaren burada toprağı işlemeye başladılar; dağlardan inerek toprağı sürüyor, ekiyor ve işlerinin bitmesinden sonra ürünü kaldırmak için yeniden dönüyorlardı (Taho-Godi 90-96). Sıtma nedeniyle ve ovanın iklimine alışamadıkları için Urahililer buraya önce küçük gruplar halinde yerleşmeye başladılar ve tamamının yerleşmesi ancak sekiz yıl sonra tamamlandı (Taho-Godi 90-96). Dağlık köylerden gelen Dargiler, aynı şekilde Dargi okrugunun dağ önü kısmına yerleştiler. O yıllarda bütün yeni yerleşmeler başarıyla bitmiyordu. Belirtildiği gibi, Dağıstan dağlarının sakinleri tamamen farklı iklimsel koşullarla ve başka birçok zorlukla karşılaşıyorlardı. Yeni tarım tekniklerini kullanma alışkanlıkları yoktu. Fakat en korkuncu sıtmaydı; bu yüzden birçokları dağlara geri döndü. Örneğin, Uçavlak köyünün ilk sakinleri düzlüğe 1919 yılında yerleştiler ve 1927'de köyde 67 hane yaşıyordu. Fakat 1928'de sadece 12 hane kalmıştı, onlar da yazın dağlara geri dönüyorlardı (Tercanyan 40). 1928 Mayısında Kokrek köyünde Andilerin 126 hanesinden sadece 67'si kalmıştı, bu aileler de genellikle dağlarda yaşıyorlardı (Tercanyan 41). Hasavyurt okrugundaki Lak yerleşiminin sakinleri keza sıcak iklime dayanamayarak dağlara geri döndüler (Taho-Godi 94).

Ancak zorluklara rağmen Dağıstan'ın az topraklı sakinlerinin ovaya göçü devam etti. Kolektifleştirme döneminde düzlükte daha çok kışlık otlak olarak kullanılan topraklar dağlık kolhozlara verildi. Bu topraklarda hayvancılık, yemcilik gibi farklı alanlarda üretim yapan kolhozların sakinleri tarafından yerleşimler kuruldu. Bu tür şubeyerleşimler büyüdü ve müstakil kolhozlar haline geldi. Dağlık kolhozların devlet kredisıyla bütün halinde yeni topraklara yerleştirilmesi de görülen bir uygulamaydı. Son olarak, dağlık yerleşimlerin sakinleri işgücüne ihtiyaç duyan ovalık kolhozlara geçiyorlardı. Örneğin, Andi köyü sakinleri aileleriyle Hasavyurt ovası topraklarına taşındılar. Bu yerleşimcilerden bazıları Hasavyurt'ta ve Aksay'da yamçı üretimiyle meşgul oldular.

---

⁴¹ A.y.

Hasavyurt ovasına yerleşme izleyen yıllarda da sürdü. 1944 yılında burada asıl nüfusunu Lakların oluşturduğu Novo-Lakski rayonu kuruldu (Lavrov 161). Laklar dışında bu yıllarda Dargiler de göç etti. 1950'li yıllarda Siuh köyünden Avarlar, Godoberiler, Hvarşiler, Andiler, Sulevkent köyünden Dargiler dağlardan buraya yerleştiler; yüksek dağ köyü Kuruş'tan gelen Lezgiler burada Noviy Kuruş köyünü kurdular (Sergeyeva № 5) (İhilov № 4). Levaş rayonunun yüksek dağ köyü Karakadan'dan 76 hane Dargi 1954'te Novoye Kare yerleşimini kurarak Babayurt rayonuna yerleştiler.⁴²

Dağıstanlı yerleşimcilerin bir kısmı eski ova köylerine dağıldılar. Örneğin, 1963 yılında Aksay köyünde yaşayan 370 hanenin 210'ü Avar ve Andi, 130'u Lak, 13'ü Çeçen, 5'i Dargiydi. Hasavyurt ve Babayurt rayonlarına 1957'den 1962'ye kadar 29 binden fazla kişi yerleşti; bunların yaklaşık 16 bini Dağıstanlıydı. 21 yeni yerleşim yeri kuruldu. Kizlyar yakınlarına yıllar içinde Godoberi, Higatlı, Hakvari, Bejto gruplarından dağ bölgesi sakinleri Yasnaya Polyana köyünü kurarak yerleştiler. Onun yanında nüfusunu Avarların, Dargilerin, Nogayların, Ermenilerin, Rusların, Moldovanların ve Osetlerin oluşturduğu Tsvetkovka köyü kuruldu (Trunov 138).

Dağlardan gelen yerleşimcilerin diğer kısmı Hazar ovasına yöneldi. Buraya, özellikle yirmi dört Dargi köyünün ahalisi yerleşti; 1957 yılında Kumuk köyü Kayakent'in yakınında Uçavlak köyünü kurdular. Kayakent ve Uçavlak yerleşimleri arasında Gerga köyü kuruldu.⁴³ At veya öküz arabası yolu bile olmayan Yalcul köyü sakinleri Derbent yakınlarına yerleştiler. Onların ardından Mamraş, Hancal-kala, Burşi-Maka vd. yüksek dağ köylerinden yerleşimciler Gülgeriçay vadisinde dört Lezgi ve bir Lak köyü kurdular; iki köy sonradan "Sovyetkoye" adında tek bir yerleşim olarak birleşti (Trunov 136).

1950-1960'lı yıllarda Karaçaylar da ovaya indi. Bir kısmı Zelençuk rayonunda Rus-Kazak köylerine ve Karaçay köyü Kobu-Başı'na yerleşti. 1958-1965 yıllarında yaklaşık 800 Karaçayın yerleştiği İlyiç adlı yeni bir

---

⁴² Gaz. «Dagestanskaya pravda», 1965, № 28.

⁴³ Dağıstan halklarının ovalık bölgelerdeki bugünkü yerleşimi hakkında bilgiler M.Z. Osmanov'dan alınmıştır.

köy kuruldu. Çerkessk şehri civarında bulunan ve hemen hemen şehirle birleşmiş olan Çapayevskoye’de bugün 2 binden fazla Karaçay yaşıyor.⁴⁴

Dağlardan göç doğal olarak orada nüfus miktarının yavaş yavaş azalmasına yol açtı. Örneğin, 1960’ların ortasında Kuzey Osetya’nın dağlarında cumhuriyet nüfusunun ancak % 5,3’ü yaşıyordu. Dağlık Oset yerleşim yerlerine göre 1926 ve 1965 yıllarının istatistik verilerinin karşılaştırılması buralarda nüfusun azaldığını gösteriyor. (Tablo 2). Ancak son yıllarda Kuzey Osetya’nın bazı dağlık rayonlarında, özellikle Kurtatı ve Dargav boğazlarında, yeni endüstri yerleşimlerinin ortaya çıkmasına bağlı olarak Osetlerin dağlara geri dönüş süreci gözleniyor.

Tablo 2
Osetya’nın Dağ Köylerinde Nüfus Düşüşü*

Köyler	1965 Yılı Nüfusunun 1926 Yılı Nüfusuna Oranı (%)	Köyler	1965 Yılı Nüfusunun 1926 Yılı Nüfusuna Oranı (%)
Dunta	72,1	Lezgor	39,6
Galiat	56,5	Lisri	32,8
Vakats	52,5	Zgid	28,5
Zadalesk	48,6	Verhni Zaramag	24,7
Cimara	40,9	Kalak	24,6
Danifars	40,7	Kamunta	21,7

* Hesaplamalar 1926 Nüfus Sayımının ve Kuzey Osetya ÖSSC Merkezi İstatistik İdaresi’nin 1 Ocak 1963 tarihli verilerine göre yapılmıştır.

Bu şekilde, son birkaç yüzyıl boyunca Kuzey Kafkasya dağlarının sakinleri düzlük bölgelere göç ettiler. Bu göçlerin nedeni en başta, had safhada toprak azlığıydı. Toprak payı asgari seviyede bile bir aileyi beslemiyordu. Dağlık bölgelerde küçük toprak parçalarının ekilebilmesi nedeniyle nüfusun bir kısmı bütün yıl boyunca, özellikle kışın boş kalıyordu. Buna karşılık ovada genellikle çalışacak iş gücü açığı vardı. Bütün bunlar doğal olarak dağ sakinlerini ek yaşam vasıtaları aramaya itti. Ancak sezonluk işlerde çalışma genellikle ağır ekonomik durumdan

⁴⁴ Karaçayların bugünkü yerleşimi hakkındaki bilgiler P.i.S. Grontsev’den alınmıştır.

çıkış için çare olmadı. Dağlık şeridin fazla nüfusunun düzlüklere sistematik hareketi de bununla açıklanmaktadır.

Sovyet iktidarı yıllarında Kuzey Kafkasya özerk birimlerinde yapılan toprak reformu sonucunda, dağlardan gelen yerleşimciler tarafından bölgenin düzlük-ovalık kısmında birçok yeni köy kuruldu. Devrim öncesi geçmişten miras olarak Kuzey Kafkasya dağlarında hemen hiç yol yoktu ve bu koşullarda ovaya göç yerli nüfusun, iş gücüne ihtiyaç duyulan kent merkezlerine ve gelişen endüstri merkezlerine yakınlaşmasına, köylerde eğitim ve sağlık çalışmalarının daha hızlı yapılmasına, kırsal nüfusa gerekli malların temin edilmesine, yaşam koşullarının iyileşmesine imkan verdi. İzleyen yıllarda bir dizi kanalın (Sulak, Terek-Kuma, Alhanyurt, Digor vd.) inşa edilmesiyle geniş topraklar sulanabilir hale geldi, bu da yerleşimcilere ekonomik olarak daha güçlü kolektif çiftlikler kurma, onlar için yeni tarım alanlarında (bağcılık, meyvecilik, çeltikçilik) yeni teknikleri uygulama ve geliştirme imkanı verdi.

Düzlüklere yerleşimler sonucunda, bazı halkların etnik topraklarının genişlemesiyle kendini gösteren önemli etno-demografik değişimler meydana geldi. 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl ilk yarısı boyunca Osetler, Çeçenler ve İnguşlar, Sovyetler döneminde ise Karaçaylar, Laklar, Dargiler vd. etnik sınırlarını genişlettiler. Buna bağlı olarak Kuzey Kafkasya'nın bazı bölgelerinin etnik yapısı da önemli ölçüde değişti. Örneğin, Hasavyurt ve Hazar ovalarında, Kizlyar yakınlarına Avarlar, Laklar, Lezgiler, Dargiler vd. yerleşti. Yeni çok etnikli yerleşimler ortaya çıktı; birçok halkın temsilcilerinin gündelik ilişkisi farklı kültürlerin ve dillerin etkileşme ve yakınlaşma imkanını yarattı, iki dilliliğin yaygınlaşmasını sağladı.

Kaynakça

AKAK (*Akti Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissii*) 1866, 1868, 1870, 1874, 1875, 1879.

Bahtamov, İ. "Çirka ili aul Çirkey", *Gaz. «Kavkaz»*, 1863.

Buşuyev, S., Magomadov R. *Materialı po istorii Dagestana i Çeçni (pervaya polovina XIX veka)*. Cilt 1. Mahaçkala, 1940. III cilt.

Butkov, P.G. *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza*. Cilt II. SPb., 1869.

Gacıyeva, S.Ş. *Kumiki*. Moskova, 1961.

GAKK (*Gosudarstvenniy arhiv Krasnodarskogo kraya*).

- Gan, K.F. "Po dolinam Çoroka, Uruha i Arдона", *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza (SMOMPK)*, 1898.
- GARO (*Gosudarstvenniy arhiv Rostovskoy oblasti*).
- Gaydarov, R.M. *Leksika lezginskogo yazıka*. Mahaçkala, 1966.
- Gaz. «*Dagestanskaya pravda*», 1965.
- Gaz. «*Groznenskiy raboçiy*», 1926.
- Gaz. «*Krasniy Dagestan*», 1925.
- Haşayev, H.-M. *Obşçestvenniy stroy Dagestana v XIX veke*. Moskova, 1961.
- İhilov, M.M. "Noviy Kuruş", «*Sovetskaya etnografiya*», 1963.
- Jurn. «*Planovoye hozyaystvo Dagestana*», 1928.
- Kaloyev, V.A. *Osetini (İstoriko-etnografiçeskoye issledovaniya)*. Moskova, 1967.
- Kirillov, A.S. *Zemelnaya reforma v Dagestane*. Moskova, 1928.
- Kol.avt. *Oçerki istorii balkarskogo naroda*. Nalçık, 1961.
- Krikunova, Y.O. "Nekotoriye voprosı sotsialno-ekonomiçeskogo ravitiya Balkarii v poreformenniy period", *Uçyonıye zapiski Kabardino-Balkarskogo nauçno-issled. in-ta*, 1960.
- Larina, V.İ. *Oçerk istorii gorodov Severnoy Osetii (XVIII—XIX vv.)*. Orconikidze, 1960.
- Lavrov, L.İ. "Laktsı", *Sb. «Narodi Dagestana»*. Moskova, 1955.
- Sb. «Rayonirovaniy Dagestan»*, 1930.
- Semyonov, N. *Tuzemtsı Severo-Vostoçnogo Kavkaza*. SPb., 1895.
- Sergeyeva, G.A. "Ekspeditsionnaya rabota v Dagestane v 1959 godu", «*Sovetskaya etnografiya*», 1960.
- SMOMPK (Sbornik Materialov Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza)*.
- Şaipov, İ. *Taştemir Eldarhanov*. Grozni, 1960.
- Taho-Godi, A. "Ukrahintsı na ploskosti", *Jurnal «Planovoye hozyaystvo Dagestana»*, 1929.
- Tercanyan, A. "Malyariya i zemelnaya reforma v Dagestanskoy SSR", *Jurnal «Planovoye hozyaystvo Dagestana»*, 1948.
- Trunov, Dm. "Pereselentsı", *Jurnal «Don»*, 1966.
- TSGA ÇİASSR (Tsentralniy gosudarstvenniy arhiv Çeçeno-İnguşetskaya ASSR)*.
- TSGANH SSSR (Tsentralniy gos. arhiv narodnogo hozyaystva SSSR)*.
- TSGAOR (Tsentralniy gos. arhiv Oktyabrskoy revolyutsii i sotsialistiçeskogo stroitelstva)*.
- TSGA SOASSR (Tsentralniy gos. arhiv Severo-Osetinskoy ASSR)*.